

'De Vorst is om 't gemeen; 't gemeen niet om de Vorst.'* *Gouvernementale bespiegelingen in drie Nederlandse wraaktragedies (1638-1645)*

Tom Laureys

NEDLET 24 (1): 65–89

DOI: 10.5117/NEDLET2019.1.003.LAUR

Abstract

**'The Monarch is there for the common; the common not for the Monarch.'
Governmental reflections in three Dutch revenge tragedies (1638-1645)**

Although early modern Dutch revenge tragedies have for a long time been studied in the light of the idea that passions need to be restrained, there is an inseparable political dimension connected to such plays. In the three revenge tragedies discussed in this contribution (1638-1645), the royal sovereignty of the political rulers degenerates into tyranny. The sovereign paradigm, however, rouses dismay among several *dramatis personae*. Frequently, we hear critical and dissenting voices, which explicitly oppose the conception of sovereignty as it is advocated by the potentates. In this article, I consider the question whether in the criticism of the old, sovereign conception of power (*souveraineté*) an apology for a new, alternative policy is articulated, which Foucault termed *gouvernementalité*. Moreover, I argue that the revenge plays participate in the discursive context of Frederick Henry's potential expansion of power in the period around 1640.

Keywords: revenge tragedy, Dutch Republic, Michel Foucault, governmentality, sovereignty, early modern period, Frederick Henry

1 Inleiding: de wraaktragedie *redivivus*¹

Vroegmoderne Nederlandse wraaktragedies voeren *dramatis personae* ten tonele die verblind worden door hun zucht naar wraak en zichzelf daardoor

niet langer onder controle hebben. Om die reden wordt de wraaktragedie in de historische neerlandistiek traditioneel beschouwd als een buitensporig genre dat negatieve *exempla* biedt voor het menselijk gedrag.² In tegenstelling tot dergelijke klassieke lezingen van het spectaculaire wraakspelgenre onderzoekt dit artikel, in aansluiting bij recent onderzoek van Helmers, Korsten en Leo³, de verwevenheid tussen de vroegmoderne Nederlandse wraaktragedie en het politiek-juridische discours uit diezelfde periode.

Navolgend onderzoek zal dieper ingaan op drie exemplarische vertegenwoordigers van het wraakspelgenre uit de periode 1638-1645, te weten de anoniem overgeleverde *Don Jeronimo, Marschalk van Spanjen* (1638), Jan Vos' *Aran en Titus, of Wraak en Weerwraak* (1641) en Geeraerd Brandts *De veinzende Torquatus* (1645).⁴ Ik zal onderzoeken of deze wraakspelen gelezen kunnen worden als een gouvernementaal antwoord op het vraagstuk over de machtspositie van stadhouder Frederik Hendrik, dat rond 1640 een heet politiek-theoretisch hangijzer bleek te zijn in de Nederlandse Republiek. De prins poogde zich namelijk de soevereiniteit van het land toe te eigenen, maar over het al dan niet toelaten van een nieuwe soeverein waren de meningen verdeeld.⁵

In elk van de geselecteerde wraakspelen wordt een politiek bewind ten tonele gevoerd met een soevereine vorst aan het roer. Doorheen de teksten wordt evenwel duidelijk dat er een aantal gevaren kunnen optreden voor de onderzaten van een soeverein heerser, zoals tirannie en soeverein geweld. De politieke ondeugden van de soeverein lokken bij het dramatische personeel dan ook kritische, oppositionele stemmen uit. Mijn onderzoek zal zich toespitsen op de vraag of er in de kritiek op de oude, soevereine conceptie van de macht een apologie voor een alternatief, moderner bestuursmodel besloten ligt. Daarmee zoekt dit artikel in de eerste plaats aansluiting bij tendensen in de Engelse literatuurwetenschap, waar men zich intensief heeft beziggehouden met de vraag hoe de opkomst van de Jacobijnse *revenge tragedy* zich verhoudt tot het politieke denken en het proces van staatsvorming in het vroegmoderne Engeland.⁶ Zo geeft het werk van de Engelse wraakspelauteurs volgens Lever uitdrukking aan revolutionaire ideeën die een aankondiging vormen van de Burgeroorlog in de jaren 1640.⁷

Voorts zoekt dit onderzoek ook aansluiting bij de wijze waarop neerlandici als Korsten en Keirsbilck de soevereiniteitsvoorstelling in een aantal treurspelen van Vondel hebben geschetst.⁸ Korsten kwam tot het besluit dat Vondel in zijn werk vragen stelt met betrekking tot een alternatieve vorm van soevereiniteit, die 'onschendbaarheid claimt zonder schending.'⁹ Een bijzondere nadruk plaatst Korsten bij de slotregel van Vondels bekendste stuk, *Gysbreght van Aemstel* (1637): 'Vaer wel, mijn Amstelland: verwacht een' andren heer.'

Die frase kan volgens hem geïnterpreteerd worden als een aankondiging van een dergelijke alternatieve vorm van soevereiniteit. De te verwachten 'andren heer' is in Korstens voorstelling een heerser 'die zich verbindt met zijn onderdanen en als gevolg daarvan verantwoordelijk wordt voor de inrichting, het welbevinden en het voortbestaan van een maatschappelijke huishouding.'¹⁰

In een methodologische reflectie op Korstens Vondelonderzoek lijkt Pieters echter meer brood te zien in een lezing van Vondels stukken 'vanuit Foucaults analyse van de spanningsverhouding die er in de zeventiende eeuw bestaat tussen een politiek denken dat zich richt op het beginsel van de soevereiniteit en een dat een nieuwe vorm van 'gouvernementaal' denken beoogt'.¹¹ In navolging van Korstens onderzoek en Pieters' suggestie wil ik in deze bijdrage nagaan of in bovenvermelde wraaktragedies een dergelijke nieuwe vorm van gouvernementaal denken zichtbaar wordt, die Foucault contrasteert met de logica van het oudere *souveraineté*.

In een eerste verkenning zullen de begrippen *souveraineté* en *gouvernementalité* in het theoretische model van Foucault geduid worden. Daarna mag blijken hoe in de zo-even genoemde wraakstukken de burgerlijke vrijheden geschonden worden door het tirannieke vorstenbestuur. Vervolgens worden de kritische geluiden over die tirannieke gang van zaken belicht en tot slot wordt er dieper ingegaan op de alternatieve, gouvernementale machtsconceptie die in een aantal *loci* tot uitdrukking lijkt te komen.

2 Twee politiek-theoretische paradigma's: Foucaults *souveraineté* en *gouvernementalité*

In zijn lessenreeks *Sécurité, Territoire, Population*, die hij in het academiëjaar 1977-1978 aan het Collège de France doceerde, maakt Foucault een basaal onderscheid tussen een soevereine en een gouvernementale bestuursvorm. De machiavellistische logica van *souveraineté*, zo lezen we in de notulen van de lessenreeks, gaat uit van een gehoorzaamheidsrelatie tussen de hogere wil van de soeverein en de individuele wil van degenen die onderworpen zijn aan die hogere wil.¹² Het subject wordt met andere woorden verondersteld de door de vorst opgelegde wil te accepteren, zonder zich daartegen te verzetten.

Zoals Jean Bodin ook al aangaf in *Les Six Livres de la République* (1576), bestaat de grootste bekommernis van een soeverein heerser erin zijn macht en territorium te consolideren. In *Il Principe* (1532) benadrukt Machiavelli dat de vorst daarbij zijn toevlucht mag nemen tot geweld om eventueel verzet tegen zijn bewind de kop in te drukken en zo de status quo van zijn

macht te garanderen. De machtsmechanismen of -apparaten (*dispositifs*) die aan de soevereine machtslogica ten grondslag liggen – het juridisch-legale mechanisme en het disciplinaire mechanisme – leggen respectievelijk verboden en geboden op.¹³ Indien die niet worden gerespecteerd of nageleefd, wordt er met de nodige gestrengheid opgetreden om een overtuigend voorbeeld te stellen en de overige rechtssubjecten angst in te boezemen. Idealiter zullen die zich daardoor conformeren aan het beleid dat de soeverein uittekent, uit schrik voor eenzelfde straf. Het valt op dat de soeverein in een dergelijke machtsconstellatie zelf geen deel uitmaakt van zijn vorstendom. Hij staat erbuiten en is er superieur aan.

In het politiek-bestuurlijke spectrum identificeert Foucault nog een andere vorm van bestuurlijk denken, waarvan hij het ontstaan in de zestiende eeuw situeert en waarin de heerser – welbeschouwd een *primus inter pares* – wél deel uitmaakt van het politieke krachtenveld binnen zijn vorstendom: *gouvernementalité*. Binnen deze gouvernementale conceptie van de macht neemt de volgende set van vragen *center stage* in: ‘Comment se gouverner, comment être gouverné, comment gouverner les autres, par qui doit-on accepter d’être gouverné, comment faire pour être le meilleur gouverneur possible.’¹⁴ De relatie tussen de staat en het subject wordt in Foucaults analyse van de gouvernementale logica op een andere manier geconceptualiseerd dan het geval is in de soevereine beleidslogica: het is een vorm van politiek denken die wordt ondersteund door de actieve deelname van het subject in zijn of haar onderwerping.¹⁵ Zoals Pieters en Roose stellen, is in dat proces een sleutelrol weggelegd voor ‘the subject’s awareness that it is good (maybe even necessary) to be dominated, that one becomes a better and more prosperous subject if one submits oneself to the power and the providence of the shepherd king.’¹⁶ *Gouvernementalité* is er met andere woorden op gericht subjecten voort te brengen die zich vrijwillig onderwerpen aan de staat en aldus de normen internaliseren.¹⁷

Zoals de laatste zin uit het citaat van Pieters en Roose reeds in zekere zin aangeeft, neemt de achtergrond van het judeo-christelijke pastoraat een centrale rol in in Foucaults analyse van het gouvernementale denken. De vorst gedraagt zich als het ware als een goede herder (een ‘shepherd king’) voor zijn onderdanen, wat onder meer inhoudt dat hij de verantwoordelijkheid draagt voor het zielenheil van zijn onderdanen. De herderlijke zorg voor de gemeenschap blijft evenwel niet beperkt tot haar spirituele welzijn. ‘Jamais,’ beweert Foucault, ‘le pastorat [...] n’avait eu tant de prise sur la vie quotidienne, sur la vie temporelle des individus: c’est la prise en charge par le pastorat de toute une série de questions, de problèmes, concernant la vie matérielle, la propreté, l’éducation des enfants.’¹⁸ Die manier

van besturen zorgt voor een win-winsituatie: volkswelzijn en staatswelzijn gaan immers hand in hand en de effectiviteit van zowel staat als ingezetenen wordt gemaximaliseerd. Net als *souveraineté* beoogt *gouvernementalité* een zekere status quo van de macht, maar het uiteindelijke doel van de gouvernementale machtsratio is boven alles gericht op het algemeen belang, 'le bien commun'.¹⁹ Die aandacht voor *the common good* herinnert aan het republikeinse ideaal van de *res publica*, dat Foucault dan ook nadrukkelijk associeert met het gouvernementale denken.²⁰

De burgerlijke vrijheid vormt een beslissend ingrediënt van de gouvernementale conceptie van de macht. Foucault verbindt deze vorm van bestuurlijk denken met het *dispositif* van de veiligheid, dat een 'bandbreedte van het toelaatbare' vooropstelt die niet mag worden overschreden.²¹ De staat, zo schrijft Foucault, 'va fixer d'une part une moyenne considérée comme optimale et puis fixer des limites de l'acceptable, au-delà desquelles il ne faudra plus que ça se passe'.²² Binnen dit machtsmechanisme wordt niet elke overtreding van de wet met geweld bestraft. Hierdoor wordt er een zekere *laisser faire, passer et aller* geïmplementeerd in het beleid.²³ Enige bewegingsvrijheid toestaan in het landsbestuur zou immers leiden tot 'son autofreinage et son autorégulation,' wat de productiviteit van de staat en haar staatsburgers alleen maar ten goede zou komen.²⁴

De opkomst van de gouvernementale machtslogica ging volgens Foucault vergezeld van een heropleving van het stoïcisme. Die *revival* van de Stoa had alles te maken met de hernieuwde interesse voor de vraag hoe men zichzelf diende te besturen.²⁵ Pieters en Roose merken in dat licht op dat moraalfilosofie en politieke filosofie elkaar de hand reikten.²⁶ Van een politieke machtshebber werd immers verwacht dat hij in zijn beleid het correcte voorbeeld meegaf in hoe men idealiter diende om te gaan met problemen.²⁷ Bovendien onderstreepte het neo-stoïsche principe van de *prudentia civilis* (politieke voorzichtigheid) het belang van gehoorzaamheid en discipline van staatsburgers als essentiële voorwaarden om tot een welgeordende staat te komen. Het principe leerde individuen hoe ze hun emoties konden beheersen en zichzelf politiek ondergeschikt konden maken aan het belang van de staat.²⁸

3 Geboden, verboden en soeverein geweld

In een soeverein bewind wordt er 'bij wijze van spreken met het zwaard geregeerd,' aldus Keirsbilck.²⁹ Weber, Giddens en Dean beschouwen geweldsuitoefening dan ook als het wezenskenmerk van de soevereine

bestuurslogica.³⁰ De uitoefening van soevereiniteit, zo beargumenteert Dean, ‘works fundamentally through a right ‘to kill and let live’ [...] and has the sword as its symbol’.³¹

Dat het vorstelijke zwaard ook in onderhavige wraaktragedies nooit veraf is, mag reeds blijken uit de aanvangsfase van *Aran en Titus*, waarin de blijde inkomst van de Romeinse veldoverste Titus Andronikus wordt beschreven, die na zijn militaire overwinning tegen de Goten als een held onthaald wordt op het Capitool door keizer Saturninus. In zijn kielzog voert Titus zijn oorlogsbuit mee, bestaande uit onder meer de Gotische koningin Thamera en de Moor Aran, de koningins veldheer en minnaar. Gecharmeerd door haar schoonheid, wil Saturninus Thamera tegen elke prijs als bruid opnemen in zijn hofhouding. Die laatste weigert evenwel op de avances van de vorst in te gaan. Titus’ broer Markus raadt de Gotische koningin aan het verzoek van de keizer toch maar in te willigen, want ‘Wie Vorsten gunst ontzeidt, stapt zijne dootd te moet’ (*A&T*, vs. 144).

Vanaf de beginscène is het zonneklaar dat Saturninus’ wil wet is en dat zijn onderdanen voor die wil moeten buigen. Indien nodig gaat de keizer zelfs over tot geweldpleging om zijn wil door te drijven: ‘Is ‘t smeeken te vergeefs? zoo dient’er dan geweld’ (*A&T*, vs. 120). De handeling van het gebieden is zeer prominent aanwezig in deze passus: Saturninus legt Thamera het gebod op zijn liefde te beantwoorden en wanneer ze dat gebod niet eerbiedigt, zal er geweld gebruikt worden tegen haar of tegen haar dierbaren, in dit geval Aran: ‘Zoo gy ons min erkent, zoo blijft de Moor in ‘t leeven’ (*A&T*, vs. 230). Dit is wat Foucault de logica van het disciplinaire machtsmechanisme heeft gedoopt. In arren moede bezwijkt ‘de Gotsche praal,’ zoals Titus Thamera omschrijft (*A&T*, vs. 57), onder de dwingende chantage van de keizer en wordt zodoende zijn bruid.

Dit politieke spel van dreiging en manipulatie vinden we ook terug in *Don Jeronimo*, waarvan de plot zich ontspint rond de moord op de onschuldige Don Oratius, de geheime minnaar van prinses Bellemeria. De Castiliaanse prins Don Pedro – Bellemeria’s broer en tevens de opdrachtgever voor de moord op Oratius – heeft immers een andere huwelijkskandidaat voor zijn zus op het oog: de Portugese prins Don Lorenzo. Vooraleer hij kan overgaan tot zijn moordplannen, moet hij eerst zien te achterhalen met wie zijn zus een geheime liefdesrelatie onderhoudt. Onder bedreiging van een degen dwingt hij Bellemeria’s dienaar antwoord te geven op de vraag wie de geheime minnaar is van de prinses. Wat hierboven werd gezegd over het gebod van Saturninus, geldt evenzeer voor Don Pedro’s bevel: indien het niet nageleefd wordt, volgt er een sanctie.

Toch heeft het er alle schijn van dat het niet enkel Don Pedro's persoonlijke belangen zijn die meespelen wanneer hij Oratius van het leven berooft. De Spaanse prins erkent wel dat hij door 'eergierigheid' (*DJ*, 39) en 'staet-zucht wordt gedreven' (*DJ*, 36), en dat een huwelijk van zijn zus met Don Lorenzo zijn 'geslagt' 'luk,' 'sekerheid,' 'grootheid' en 'magt' (*DJ*, 27) zou bezorgen, maar hij benadrukt eveneens dat de 'minne' van zijn zus voor Oratius tot veel 'quaet' en 'oneer' zou kunnen leiden voor de Castiliaanse gemeenschap in zijn totaliteit: "t Is hier geschapen soo, na dat ick kan bemerken,/ Dat moordery, verraet, en borger-twist ontsta,/ Of dat Castilien in oneer valle: ja' (*DJ*, 11). Hoe wreed Don Pedro's daden ook mogen zijn, in zijn optiek handelt hij in het belang van het Spaanse Rijk. Pedro's bekommernis om het welzijn van de Spaanse staat mag ook blijken uit zijn verzoek de schijnbaar krankzinnige Don Jeronimo uit zijn ambt van maarschalk te verwijderen: 'de staet [...] waer beter voor de Landen/ Een ander toevertrouwt, op dat sijn raserny/ Het landt niet tot bederf, en 't volk tot spot gedy' (*DJ*, 43). Pedro's tirannieke houding en soevereine gewelddadigheid worden op bepaalde plaatsen in de tekst dus gecontrasteerd met zijn gouvernementale bekommernissen over het welzijn van zijn 'landt' en zijn 'volk'.

Een extreem geval van soevereine geweldpleging, de openbare terechtstelling, speelt volgens Foucault een belangrijke rol in de werking van het zogenaamde juridisch-legale machtsmechanisme.³² Het ultieme streven van dit *dispositif* bestaat erin dociele rechtssubjecten voort te brengen. In dat kader werden in de vroegmoderne periode publieke executies van wetsovertreders zeer doelmatig ingezet om een voorbeeld te stellen voor de overige leden van de bevolking, die op een niet mis te verstane wijze werden ingeprent dat het de vorst menens was met zijn verboden en dat men die niet ongestraft zou overtreden.

Na de moord op Bassianus in de toneelwerkelijkheid van *Aran en Titus* laat diens broer Saturninus desgelijks merken dat het misdrijf hem ernst is. Pollander en Melanus, de vermeende opdrachtgevers van de moord, hebben volgens hem gezondigd tegen het onuitgesproken verbod om het keizerlijke hof te krenken. Daarom laat hij de jongens publiekelijk executeren aan de oever van de Tiber. Door Titus' zonen voor de ogen van een samengetroepte massa – 'd'aangedronge schaaren' (*A&T*, vs. 1109) – terecht te stellen, stelt Saturninus een krachtig voorbeeld voor de overige leden van de bevolking. Hij installeert bij zijn onderdanen op een efficiënte manier een gevoel van angst en ontzag voor zijn persoon, met de bedoeling dat men hem in de toekomst daadwerkelijk zal gehoorzamen en men niet meer zal zondigen tegen zijn verboden.

Ondanks zijn gewelddadige ingesteldheid lijkt de Romeinse keizer desalniettemin het belang van "t gemeene best" te onderschrijven. Wanneer er immers 'een zwijn, als twee paar zwijnen' opduikt dat 'De bouliën' veel 'schrix' aanjaagt (*A&T*, vs. 298-300), maant Saturninus zijn manschappen aan de ever te lijf te gaan: 'Elk wapen zich met moedt; de noodt heeft ons geprest./ Al wat de noodt vereischt, dat is 't gemeene best' (*A&T*, vs. 304). Uiteindelijk lijkt het Saturninus er voornamelijk om te doen de rechtsorde in zijn land te handhaven, tegen welke prijs dan ook. Hij wil boven alles vermijden dat de stabiele orde en harmonie worden ondermijnd door onverwachte omstandigheden of door toedoen van enkele onderdanen die de wet aan hun laars lappen. Die gedachte mag zonder tegenspraak gouvernementaal genoemd worden. Men zou immers kunnen poneren dat het de plicht is van een goed staatsman om in het belang van de gemeenschap doelgericht op te treden wanneer er een gevaar de kop opsteekt dat de harmonie van die gemeenschap mogelijk zou kunnen bedreigen. Dit neemt echter niet weg dat Saturninus, zoals in wat volgt zal worden beargumenteerd, dikwijls zijn boekje te buiten gaat door zelf buiten de wet om te handelen, zonder dat het gemeen daar op enigerlei wijze voordeel uit haalt.

4 Aantasting van politiek-juridische rechten en vrijheden

De gewelddadige handelingen van de potentaten in de drie bestudeerde wraaktragedies tasten de verworven rechten en vrijheden van hun onderdanen in ernstige mate aan. Dit kan het best geïllustreerd worden aan de hand van Julianes verkrachting door de 'geile dwingelandt' Noron (*DvT*, 32), de oom van het titelpersonage in *De veinzende Torquatus*. In de grootste *détresse* probeert Juliane haar eer tot alle prijs te beschermen. Ze vraagt Noron geen misbruik te maken van zijn macht: 'Steun op uw scepter niet. ey hoor naar myn gebeden' (*DvT*, 29). De onvermurwbare Noron doet zelfs geen inspanning om te luisteren naar Julianes 'gebeden'. Hij is een incapabele vorst, die zich niet bekommert om het welzijn van zijn onderdanen. Korsten wijst erop dat de term 'tiran' intrinsiek verbonden is met het gedrag van een machtshebber die zijn staatsburgers als slaven beschouwt.³³ Net zo ziet Noron Juliane als een slavin die verondersteld wordt deemoedig te gehoorzamen aan zijn geile wil.

Zoals Korsten heeft beargumenteerd kan verkrachting enerzijds verwijzen naar de ontering van individuele vrouwen, zoals de aanranding van Juliane, maar kan het anderzijds ook betrekking hebben op de ontering van het gepersonifieerde rechtssysteem in de figuur van vrouwe Justitia.³⁴ De

verkrachting van het politiek-juridische systeem kan in dat licht ook als een metafoor worden opgevat voor de schending van de rechten van de onderdanen. In de ontering van Juliane, zou men bijgevolg kunnen stellen, wordt metonymisch het hele volk aangetast in zijn oude rechten en vrijheden.

Dat is ook het geval in *Aran en Titus*, waar Saturninus' omgang met het juridische systeem als illustratief kan worden beschouwd voor zijn neiging de oude rechten en vrijheden van zijn burgers niet te eerbiedigen. Wanneer er na de moord op zijn broer Bassianus een gefingeerde schuldbrief opduikt waarin Titus' zonen Pollander en Melanus worden aangeduid als de opdrachtgevers voor de moord, gebruikt de keizer zijn machtspositie om de twee jongelingen *manu militari* voor het gerecht te slepen: "k Wil dat men Titus zoons van lit tot lit doe kerven./ Elk geeft zich boschwaart in, en zoek waar datze zijn,/ En sleepze streng geboeit voor 't Recht van Saturnijn' (*A&T*, vs. 796-798). Het is opmerkelijk dat de keizer hier spreekt over "t Recht van Saturnijn": hijzelf lijkt aan het hoofd te staan van de Romeinse rechters, die zelfs niet aan het woord worden gelaten in het stuk.

Bovendien vermeldt Markus expliciet dat de keizer de wetten zelf heeft opgesteld: 'men vecht hier met de wetten,/ Die Saturninus handt in Roomlus handtvest zetten' (*A&T*, vs. 281-282). Saturninus voert met andere woorden ook op het juridische vlak het hoogste woord. Het gerecht dat de onbuigzame Saturninus uiteindelijk samenroept om Pollander en Melanus te berechten, is in wezen slechts *pro forma*. Hij mag dan wel beraadslagen met de Romeinse rechters, de strafmaat wordt uitsluitend door de keizer zelf bepaald. Dit wordt bevestigd door het feit dat Titus niet de rechters, maar de keizer op allerhande manieren probeert te overreden zijn zonen niet ter dood te veroordelen. Niet de rechters, maar wel de absolute vorst beslist finaal over hun lot.

Titus' *demarche* kan de keizer niet op andere gedachten brengen. Nochtans is er gereede twijfel over de schuld van de verdachten. Markus maakt de keizer erop attent dat de gevonden schuldbrief wel eens 'een Ulysses vindt' (*A&T*, vs. 914) zou kunnen zijn en werpt de noodzaak op van een grondig gerechtelijk onderzoek naar de echtheid van de brief. De geschiedenis heeft immers al eerder vervalste schuldbrieven voortgebracht (*A&T*, vs. 911-915). Doch daar heeft de onverbiddelijke Saturninus geen oren naar en de zonen van Titus worden – zoals reeds werd aangehaald – zonder pardon onthoofd op 'de Roomsche wreekstelladie' (*A&T*, vs. 1118), zonder eerst een gedegen juridisch onderzoek te voeren naar de echtheid van de brief. Dit is geen *due process*, maar eerder een vorm van rechtspraak waar er door middel van bloedwraak gestraft wordt. Los van het feit dat een modern werkend juridisch apparaat sowieso niet voorkomt in het genre van

de wraaktragedie, wordt het recht van Saturninus' onderdanen om een behoorlijk proces te krijgen niet gerespecteerd. Het vonnis van de keizer werd, zoals Buitendijk terecht opmerkt, 'willens en wetens geveld in strijd met de wetten van het land'.³⁵

In Brandts wraaktragedie treffen we een gelijkaardige scène aan als de passage met de verdichte brief uit de *Aran en Titus*, wanneer Noron een 'bloedig blad' (*DvT*, 55) wordt overhandigd dat melding maakt van een geplande aanslag op zijn leven door Popillius en Metellius, 'de zuilen daar Norons staat op steunt' (*DvT*, 10). In werkelijkheid betreft het een door Torquatus bedachte list die deel uitmaakt van diens plan om Norons heerschappij te gronde te richten. Ook in dit stuk zwaait de keizer ook op het juridische vlak de plak. Het is immers Noron en Noron alleen die de strafmaat van de beschuldigten bepaalt. Opnieuw wordt de beklaagden een behoorlijk proces ontzegd en worden de verworven burgerrechten teniet gedaan. Door ingezetenen terecht te stellen zonder dat daar een behoorlijk proces aan is voorafgegaan, maken Saturninus en Noron zich inderdaad schuldig aan wetsverkrachting en schenden ze de rechten van hun burgers. 'Een rechter moet' namelijk, zoals Popillius opmerkt, 'voor al/ De waarheit weeten, eer hy iemant straffen zal' (*DvT*, 58). Beide dwingelanden hebben echter de macht om de wettelijke orde en de rechten van hun burgers met voeten te treden en maken er derhalve naar eigen goeddunken gebruik van.

5 Afwijkende stemmen en het recht op verzet

Verschillende *dissenting voices* verzekeren ons dat de bestuurlijke gang van zaken in de soevereine regimes niet naar de zin is van alle rolbezitters. Neem bijvoorbeeld onderstaande passage uit *De veinzende Torquatus*, waarin Julianes broer Pizo verbouwereerd reageert op de gruwel die Noron zijn zus heeft aangedaan:

Hadt d'oude Kato toen uit d'yzre slaap ontwaakt,
 Wat zou hy zeggen? ach! die tuchtheer zou zyn Rome
 Verwyten, dat het niet een dwingelandt kan toomen;
 En dat in d'eedle stadt, daar Brutus staf wel eer
 De dwinglandy verjoeg, de Vryheit leit ter neêr.
 (*DvT*, 40)

Pizo verwijt Rome dat het 'een dwingelandt' als Noron niet onder de duim kan houden en zomaar zijn gang laat gaan. Mocht 'd'oude Kato' nog geleefd

hebben, zo lijkt Pizo te bedoelen, dan zou de ‘dwinglandy’ al lang verjaagd zijn en de harmonie van het land zijn hersteld.

De zonet geciteerde verzen lijken perspectieven te openen voor een opstand die het corrupte bestuur van Noron zal doen wijken voor een volledig nieuw regime, waarin de ‘Vryheit’ van het land, die momenteel ‘ter neër [leit],’ wél zal worden gerespecteerd. De vermelding van Marcus Junius Brutus, de consul die Rome in 44 v.Chr. bevrijdde van het dictatoriale bewind van Caesar, is in dat verband betekenisvol. Zijn naam stond immers synoniem voor het invoeren van een alternatief bestuur en zou in de Nederlanden uitgroeien tot een *locus communis* in allerhande pamfletten over en literaire verwerkingen van de strijd tegen tirannie en de stichting van de Republiek. Ook de Wraek, die als personage optreedt in *Don Jeronimo*, beklagt in vergelijkbare termen als Pizo de deplorabele toestand waarin het Spaanse Rijk verkeert, waarna het land gewaarschuwd wordt dat er ‘weerom een Brutus’ zal opstaan, in de persoon van Jeronimo (*DJ*, 54). Een opstand zoals die van Brutus lijkt de *ultima ratio* te zijn om potentaten als Noron en Don Pedro te verdrijven en een ingrijpende politieke verandering teweeg te brengen.

Het politiek-filosofische beginsel dat zo’n opstand tegen de soeverein legitimatie moest verlenen, was de idee van de volkssoevereiniteit. Het basisaxioma van de volkssoevereiniteit geeft staatsburgers immers het recht om in opstand te komen tegen een tirannieke heerser die zich niet langer bekommert om het algemeen welzijn van zijn burgers.³⁶ In die opvatting is soevereiniteit niet uitsluitend een vorstelijk prerogatief, maar ligt de soevereiniteit veeleer bij de samenleving in zijn totaliteit, in plaats van bij één individu. Kossmann poneert derhalve dat volgens de verdedigers van deze theorie ‘het volk de wetten maakt’ en bovendien ook ‘degeen aanstelt die de grondwet moet uitvoeren met het recht hem weer af te zetten als hij deze plicht niet naar behoren vervult.’³⁷ Die opdeling tussen een ondeelbare vorstelijke soevereiniteit enerzijds en een soevereiniteit die het volk toebehoort anderzijds noemt Quentin Skinner ‘one of the deepest divisions in modern European political thought’.³⁸ De doctrines van de volkssoevereiniteit en het recht op verzet – het zogenaamde *Widerstandsrecht* – werden onder meer verdedigd in de staatsleer van de monarchomachen, waarvan Johannes Althusius, Clemens Timpler en Johann Heinrich Alsted de bekendste vertegenwoordigers zijn. Het recht op verzet neemt in hun geschriften evenwel radicale vormen aan. Zo benadrukken ze dat het volk zowaar ‘der Pflicht zum Tyrannenmord’ heeft.³⁹ Ook voor zo’n *tirannicide* vormde het dogma van de volkssoevereiniteit het legitimerende fundament.

Torquatus lijkt zich te beroepen op de gedachte van de volkssoevereiniteit wanneer hij verklaart dat aan het tirannieke bewind van zijn oom Noron enkel een eind kan worden gemaakt met 'dat vreeslyk staal,/ Daar't Ryk op steunt' (*DvT*, 42). Noron 'verniet de wetten en den Raad' (*DvT*, 84) en om die reden, zo lijkt hij te willen zeggen, is het gerechtvaardigd dat de burgers van Rome in opstand komen tegen hun vorst en hun toevlucht nemen tot 'dat vreeslyk staal'. Op dezelfde wijze wil Don Jeronimo zich verzetten tegen Don Pedro. Ook hij doet een appel op de soevereiniteit van het volk en de politieke theorie van de tirannenmoord. Wanneer een vorst 'slibber wegen' (*DJ*, 42) bewandelt en zich dus niet langer bekommert om het gemenebest, is men gewettigd revolutionair verzet aan te tekenen tegen de landsheer annex tiran en die zelfs 'voort ter Hellen' te sturen (*DJ*, 42). Don Pedro ontziet volgens Jeronimo 'noch landt noch volk' en is om die reden niet langer waardig de naam van vorst te dragen (*DJ*, 41).

Tijdens de opvoering van het *play within the play* in *Don Jeronimo* doorsteekt Bellemeria Don Pedro. Door die moord maakt ze een einde aan de perfide tirannie van haar broer. Ook de tragische en al even bloederige apotheose van *Aran en Titus* bevat zo'n tirannenmoord, wanneer Titus' oudste zoon Lucius de doodsteek toedient aan de zo door hem gewraakte dwingeland Saturninus: 'Tyran daar is uw' loon' (*A&T*, vs. 2120). Dat loon bestaat in de eerste plaats uit zijn dood, maar evenzeer uit de teloorgang van zijn verdorven politieke bewind. Saturninus' 'Kaizerlijke banden/ Zijn nu voor Lucius, en wat aan 't Rijk behoort,' maakt Markus bekend, naast Lucius het enige overlevende hoofdpersonage (*A&T*, vs. 2120-2121). De derde potentiaat in het rijtje zal eveneens het einde van het toneelstuk niet halen: in de slotakkoorden doodt Juliane Noron ter vergelding van zijn eerrovende handelingen met 'een vergifte tabbert' (*DvT*, 11), waardoor er ook aan zijn schrikbewind een einde komt. De 'Inhoudt' die aan het stuk voorafgaat, leert ons dat Torquatus, net als Lucius in *Aran en Titus*, gekroond zal worden als nieuwe roerganger van Rome.

6 Frederik Hendriks soevereine aspiraties

Men kan zich nu de vraag stellen waarom deze wraaktragedies net rond 1640 verschenen en waarom zij soevereiniteit net op dat moment op een dusdanig negatieve manier representeren. Aangezien elke tekst het product is van het historische moment waarin hij ontstond, is het misschien wel mogelijk een antwoord te formuleren op die vraag door te kijken naar

actuele vraagstukken en discoursen die het historische moment waarin de wraaktragedies tot stand kwamen mee vorm hebben gegeven.

Een van die discoursen betreft het politieke debat rond de machtspositie van stadhouder Frederik Hendrik. Nadat Filips II werd afgezworen als vorst, vaardigde de Staten-Generaal in 1588 de Deductie van Vrancken uit, waarin aangekondigd werd dat de soevereiniteit van het land vanaf dat moment aan de Provinciale Staten toebehoorde.⁴⁰ De quasi-monarchale stadhouders van Oranje konden niet bogen op een particuliere soevereiniteit en vervulden in beginsel slechts een dienende functie ten opzichte van de Staten. Daar de gewesten zeer sterk op hun soevereiniteit gesteld waren, werd een stadhouder die al te veel macht naar zich wilde toetrekken met de grootste argwaan bekeken. Toch slaagde stadhouder Frederik Hendrik er rond 1640 met succes in zijn macht te vergroten.⁴¹

Zoals Prak aantoonde, deed de gefragmenteerde soevereiniteit van de Staten de vraag rijzen 'hoe al deze min of meer zelfstandige steden en gewesten ooit tot een gemeenschappelijk beleid zouden kunnen komen'.⁴² Die eensgezindheid bleek noodzakelijk, aangezien de Republiek in volle oorlog was met Spanje. Zoals steeds wanneer de Republiek in staat van oorlog verkeerde, vergrootte het prestige van de stadhouder (Sierhuis 2015: 247). Het waren dan ook hoofdzakelijk de stadhouders die als kapitein-generaal van het leger en admiraal-generaal van de vloot voor politieke coördinatie van het land konden zorgden, aldus Prak.⁴³

Rond 1640 begon Frederik Hendrik te dromen van een verheffing tot een soevereine positie binnen de Republiek. De kans op een institutionalisering van zijn stadhouderlijke macht bleek op dat moment bovendien reëel te zijn. Er was namelijk wel politiek draagvlak voor een eventuele machtsuitbreiding van de stadhouder. De Bruin wijst in dit verband op het feit dat de afschaffing van het monarchale model bij de oprichting van de Republiek in 1588 slechts node gebeurde, na verwoede pogingen om een andere vorst bereid te vinden de soevereiniteit van het land te aanvaarden.⁴⁴ Daarnaast stipt hij ook aan dat de meerderheid van het Nederlandse volk, in zijn verlangen naar een collectieve leidersfiguur, niet weigerachtig stond tegenover een soevereine stadhouder.⁴⁵ Bovenal juichten de regenten van de afzonderlijke staten – met uitzondering van Holland en Zeeland – een machtsversteving van de prins toe. Frederik Hendrik was namelijk in staat gebleken een tegengewicht te bieden voor het Hollandse overwicht in de Statenvergadering, iets waar de overige gewesten collectief niet in geslaagd waren.⁴⁶ De gewesten Holland en Zeeland verzetten zich evenwel tegen de gedachte dat ze hun soevereiniteit te delen hadden met de stadhouder.

Door nadrukkelijk in te spelen op de mogelijke gevaren die een politiek bewind met een soeverein heerser aan het hoofd met zich kan meebrengen, lijken de drie wraaktragedies te participeren in deze specifieke discursieve context. Soevereiniteit, zo maken de teksten duidelijk, kan immers makkelijk ontaarden in machtsmisbruik en tirannie. Zoals ik in de volgende paragraaf zal beargumenteren, lijken er evenwel perspectieven te worden geopend voor een alternatief, gouvernementaal politiek bewind.

7 **Perspectieven voor een gouvernementaal bestuursmodel**

Enkele *dramatis personae* uit de hier besproken teksten geven blijk van 'een mentaliteit van besturen en bestuurd worden,' om de woorden van Keirsbilck te gebruiken.⁴⁷ Het bestuurlijke reilen en zeilen van een staat lijkt in de werkelijkheid van de toneelstukken dan ook niet langer een uitsluitend vorstelijke bezigheid te zijn. Ook gewone burgers reflecteren nadrukkelijk op wat zij verstaan onder goed landsbestuur: op welke manier wens ik bestuurd te worden? Wat zijn de kenmerken van een goede vorst? Dien ik zomaar akkoord te gaan met het beleid van de politieke machthebber, zelfs als die het algemeen belang verwaarloost? Hoe kan men de best mogelijke vorm van landsbestuur bereiken? Deze en verwante vragen vormen de rode draad in de wraakspelen. Het valt op dat het leeuwendeel van de bestuurlijke uitspraken in de teksten betrekking hebben op de persoon van de heerser. Dat mag evenwel niet verwonderen. Immers, 'From the early modern perspective,' zoals Armitage, Condren en Fitzmaurice aangeven, 'it was the character and spirit of those making up the polity that was crucial to its political health.'⁴⁸

Uit wat voorafging mocht duidelijk worden dat de dood van de drie dwingelanden op een abrupte manier een einde maakte aan hun soevereine politieke regime, dat een toonbeeld bleek van 'slecht' bestuur en daardoor gedoemd was om teloor te gaan. Haast onvermijdelijk roept het echec van het soevereine beleidsmodel de vraag op wat de mogelijke alternatieven zijn. Voor de krijgsgevangen Thamera in *Aran en Titus* lijkt dat een bestuurstype te zijn dat veel parallellen vertoont met de gouvernementale beleidslogica zoals Foucault die beschrijft. Zo stipt ze met beslistheid aan dat de vorst niet zijn eigen belang, maar wel het algemeen welzijn moet dienen: 'De Vorst is om 't gemeen; 't gemeen niet om de Vorst' (*A&T*, vs. 124). Een bestuurder zou in de eerste plaats bekommerd moeten zijn om de noden van zijn ingezetenen ('t gemeen'), om op die manier tot een

harmonieuze, productieve staat met zich voorbeeldig gedragende burgers te komen. Immers, wanneer een bestuurder zijn onderdanen goed regeert en luistert naar hun behoeften, zal het volk ook de eigen zaken goed beheeren en zich goed gedragen.⁴⁹

Thamera maakt de vorst erop attent dat hij 'even streng verbonden' is aan de wet als het gemeen (*A&T*, vs. 133). Volgens haar is de keizer dus niet onschendbaar en staat hij niet boven de wet. Hij maakt net als zijn onderdanen deel uit van zijn vorstendom – hij staat er dus niet buiten en is er niet superieur aan – en wordt om die reden verondersteld de wetten ('t recht') te respecteren die gelden binnen zijn rechtsgebied, net zoals dat van zijn ingezetenen verwacht wordt. 'Want,' zo weet Thamera, 'hoe hy meerder recht in zich op andre vindt,/ Hoe hy, om recht te doen, zich meer aan 't recht verbindt' (*A&T*, vs. 127-128).

'De Vorst,' geeft Thamera nog aan, 'die mag 't gemeen wel buigen,' als dat nodig zou blijken, 'maar niet breeken' (*A&T*, vs. 126). Een goede heerser moet met andere woorden proberen zijn volk zodanig te sturen ('buigen') dat ze in het belang van het land opereren, zonder hen daarbij machteloos te maken ('breeken'). Het werkwoord 'mogen' lijkt bovendien aan te geven dat die sturende werking met de stilzwijgende instemming van het volk gebeurt. Anders gesteld lijkt het erop dat Thamera hier een lans breekt voor de actieve deelname van het subject in zijn of haar submittie aan de staat. Saturninus laat zich daarop laatdunkend uit over de gedachte aan politieke inspraak van het volk, die dan ook verworpen wordt als zijnde nietswaardig: 'Daar 't graau op 't kussen zit, is 't allerquaatst te duchten' (*A&T*, vs. 129). De keizer bepaalt liever alles zelf, zonder zich veel te bekommeren om zijn onderdanen en zonder aan iemand verantwoording te hoeven afleggen: 'De Vorstelijke wil magh hier als wettig spreeken' (*A&T*, vs. 125).

Naast het algemeen belang verdedigt Thamera ook 'd'oude vryheid' van het volk, die door 't staal' van Saturninus moet 'vluchten' (*A&T*, vs. 130). Die frase kan worden begrepen in het licht van de *laisser faire, passer et aller*-gedachte, die Foucault met het gouvernementale dispositief van de veiligheid verbindt. Onderdanen enige vorm van bewegingsvrijheid toestaan zou de productiviteit en effectiviteit van de staat immers ten goede te komen. Waar een gouvernementaal beleidsmodel nog een zekere speling toelaat bij het bestendigen van de rechtsorde – 'laisser les choses aller,' in Foucaults vocabularium⁵⁰ –, wordt die vrijheid in de soevereine bestuurslogica die Saturninus voorstaat volledig tenietgedaan, aangezien de minste overtreding hardhandig bestraft wordt. Het is in dit kader ook veelzeggend dat Thamera het zwaard van de vorst ('t staal') afzweert, hét symbool van de soevereine beleidslogica, zoals Dean passend aangeeft.⁵¹ Korstens in de

inleiding aangehaalde opmerking bij de slotzin van Vondels *Gysbreght van Aemstel* indachtig, lijkt Thamera hier als voorspreekster op te treden van een modernere opvatting van soevereiniteit, die 'onschendbaarheid claimt zonder schending'.⁵²

Ook Titus lijkt datzelfde alternatieve beleidsmodel voor te staan. Ten einde raad probeert hij de keizer duidelijk te maken dat die zich slechts uit 'euvel' wreekt op zijn zonen, en niet uit 'oordeel' (*A&T*, vs. 871). Volgens hem schiet Saturninus' tribunaal tekort om tot een eerlijke jurisdictie te komen. Net als Thamera verdedigt hij veeleer het gouvernementale mechanisme van de veiligheid, waarin er een bandbreedte van het acceptabele wordt vooropgesteld. Met een noodkreet probeert een desperate Titus de vorst aan te manen de overtreding van zijn zonen door de vingers te zien en het voorval te vergeten: 'De Vorst die wreekt zich wijs, die door vergeeten wreekt' (*A&T*, vs. 877). Titus ijvert ervoor niet elke misdaad met harde hand te bestraffen, zoals wel het geval is in het nultolerantiebeleid dat kenmerkend is voor het soevereine bewind van de vorsten in de wraaktragedies. Het gouvernementale machtsdenken bouwt daarentegen een tolerantiezone in. 'An empire that only resorts to bloodshed,' zo geeft Keirsbilck aan, zou immers 'inevitably regress to revenge and retaliation'.⁵³ Titus roept dan ook op tot tolerantie en gratie in plaats van een genadeloze represaille gevoed 'door al te hevig woede' (*A&T*, vs. 1026). Hij beseft dat de vermeende overtreding van zijn zonen groot is, maar hij weet eveneens dat 'de genaâ' die de vorst hen kan bewijzen, nog veel groter is (*A&T*, vs. 888).

Genade hoeft Titus evenwel niet te verwachten. Volledig in overeenstemming met zijn soevereine machtsopvatting beweert Saturninus dat een vorst 'Door 't wreken [...] de krijts zijns Rijk [kan] vergrooten' (*A&T*, vs. 875). Het lijkt Saturninus met andere woorden enkel te doen om een consolidatie en zelfs uitbreiding van zijn machtsgebied. Toch lijken er nog andere factoren mee te spelen in zijn beslissing om zich te wreken. Even verderop geeft de keizer namelijk aan dat het ondenkbaar is 'dat een oprecht geweten, / Tot nadeel van het Rijk, het quaadtdoen kan vergeeten' (*A&T*, vs. 891-892). Ondanks het feit dat Saturninus hier uiterst hardvochtig overkomt, kan deze uitspraak met evenveel recht gouvernementaal genoemd worden als Titus' pleidooi voor vorstelijke clementie. Men zou namelijk kunnen stellen dat het de taak is van een goede heerser om zich te verzetten tegen die zaken die in het 'nadeel van het Rijk' kunnen zijn en om 't quaadtdoen, door de straf, in teugel' te houden (*A&T*, vs. 897). Wie een moord begaat, heeft immers de vooropgestelde 'bandbreedte van het toelaatbare' overschreden.⁵⁴ Titus' bede om vergiffenis is overigens niet consistent met de

uitspraak die hij even daarvoor deed naar aanleiding van de kwestie-Aran. Toen beweerde de Romeinse veldheer immers in vrijwel identieke bewoordingen als Saturninus dat degene 'Die 't quaaddoen kan beteuglen,/ En 't quaaddoen niet bestraft, [...] het quaaddoen vleuglen [geeft]' (*A&T*, vs. 286-287). Saturninus neemt dus op een bijdehandse manier Titus' discours over om het vervolgens tegen hem te gebruiken.

Net zoals Titus Andronikus smeekt voor het leven van zijn zonen, stort Popillius in *De veinzende Torquatus* smeekbedes uit voor de voeten van Noron om zijn leven te sparen (*DvT*, 58-59). Ook Popillius beroept zich daarbij op een logica die we zouden kunnen verbinden met de doctrine van het gouvernementale veiligheidsdispositief (*laisser faire, passer et aller*). In plaats van hardhandig te straffen, is het volgens Popillius immers 'vorstlyk d'onderdrukte/ Weêr op te rechten. en al is 'er schoon misdaan,/ Zo strekt een vorst een godt zo hy 't vergeeft' (*DvT*, 59). Het betaamt een goede vorst (cf. 'vorstlyk') met andere woorden zich vergevingsgezind op te stellen ten aanzien van zijn bevolking, zoals ook een liefdevolle 'godt' (een goede Vader) zou doen.

Het belang van de beschermende vaderrol in het vorstenbestuur wordt ook door Norons vertrouweling Sabinus onderkend: 'Wil Cezar zyn een vader/ Des vader landts, hy spaar het burgerbloedt' (*DvT*, 56). In deze passus resonanceert ondubbelzinnig de echo van de gouvernementaal-pastorale idee van de goede vader die als een herder zorg draagt voor zijn kudde. Bovendien, zo gaat Sabinus verder, '[bescherremt] Rechtvaardigheid/ De Vorst, en Trouwheit meer, noch meer gena' (*DvT*, 56). Rechtssubjecten zullen immers sneller de normen internaliseren en zich vrijwillig aan de vorst onderwerpen wanneer die zich rechtvaardig, trouw en genadig opstelt dan wanneer hij met ijzeren hand over zijn onderdanen regeert. Op die manier 'bescherremt' een heerser niet enkel zijn volk, maar ook – inderdaad – zijn eigen machtspositie.

Aangezien het uitgesloten lijkt om een *modus vivendi* met Noron te bereiken, zweert Torquatus op een gedecideerde manier diens bewind te zullen vernietigen: 'Sweer dan/ De val van Noron, en zyn goude scepter an/ De wettige erfgenaam te leevren, te verzetten/ Deez onbepaalde macht des d'wing'lands. Numaas wetten,/ De burgerlyke staat.....' (*DvT*, 43). Na Norons val zal Torquatus, in tegenstelling tot zijn oom, de aloude Romeinse wetten en de 'burgerlyke staat' wél respecteren, lijkt hij te willen aangeven in zijn abrupt onderbroken betoog. Door het te zweren, maakt Torquatus er bovendien een plechtig eedverbond van. De gouvernementale strekking van deze passage wordt bovendien versterkt door Torquatus' nadrukkelijke verlangen in de rest van het stuk de burgers van 't zuchtend' Rome' (*DvT*,

43) weer de vrijheid te schenken, die 'klaagt, en roept: verlos my' (*DvT*, 43). Om de Romeinse burgers die vrijheid te bezorgen, is hij zelfs bereid zijn eigen leven op te offeren (*DvT*, 83).

Ondanks het feit dat Torquatus zijn eedverbond in het belang van de gemeenschap lijkt te smeden, spreken een aantal van zijn verklaringen en handelingen elders in het stuk dat enigszins tegen. Om zich 't lastig juk des dwingelandts' (*DvT*, 85) van de hals te schuiven, moet Rome volgens Torquatus immers 'd'akkren wreeken tot de naaste gallegvelden,/ De steeden [...] / Tot kerrekhoven, tot een jammerpoel dees stad' (*DvT*, 42). Die uitspraak lijkt op een ernstige manier in te druisen tegen het gouvernementale streven om de veiligheid van de gemeenschap te vrijwaren en harmonie binnen de staat te bewerkstelligen. Daarbij komt nog dat Torquatus, zoals we reeds zagen, met Popillius en Metellius twee leden van Norons 'heimelykste Raden' (*DvT*, 13) doelbewust de dood injaagt, terwijl zij in werkelijkheid louter speelballen zijn in de handen van Noron. Het plan om beide onschuldige Romeinse staatsburgers uit de weg te ruimen mag voor Torquatus dan wel een noodzakelijke tactische tussenstap zijn om het vooropgestelde doel te bereiken – het verwijderen van de tiran –, toch kan het bezwaarlijk als gouvernementaal getypeerd worden.

De koning van Portugal, het enige personage dat levend het einde van het afsluitende bedrijf van *Don Jeronimo* haalt, kan met meer recht een volleerd adept van de gouvernementale machtslogica genoemd worden, wanneer hij in de slotverzen van het stuk 'de Grooten' waarschuwt dat ze zich maar beter de woede van 'den kleinen' niet op de hals halen: 'Hier sienmen dat geweld, bedreven door de Grooten! / Niet ongestraft en blijft; maar dat de wraek, gesprooten / Uit ongelijk en leet, den kleinen aengedaen, / Haer straffen met geweld derf buiten recht bestaen' (*DJ*, 71). De hier geformuleerde gedachtegang impliceert een afwijzing van soevereine geweldpleging. Een heerser moet zich er immers voor hoeden zijn onderdanen 'gewelt,' 'ongelijk en leet' aan te doen, want dat leidt onvermijdelijk tot 'wraek'. Wanneer de vorst zijn rechtssubjecten daarentegen correct behandelt, zo lijkt de koning te bedoelen met zijn sententie, zal er niet worden overgegaan tot geweld tegen het staatsbewind en zal de harmonie van de staat niet in het gedrang komen. Net zoals 'gewelt, bedreven door de Grooten' alleen maar meer 'gewelt' uitlokt bij 'den kleinen,' betekent goed vorstelijk bestuur een stimulans voor het volk om zich te vereenzelvigen met dat bestuur en zich spontaan te schikken in zijn onderwerping aan het staatsbelang.

8 Een apologie voor standvastig, rationeel bestuur

Het moralistische kader van *Aran en Titus* bestaat volgens Geerdink uit de waarschuwing dat passies zoveel mogelijk beheerst moeten worden⁵⁵ en volgens Helmers uit de instructie dat wanneer redelijkheid uit het landsbestuur verwijderd wordt, ‘law and order’ eveneens zullen verdwijnen.⁵⁶ *Aran en Titus* lijkt met andere woorden in een neo-stoïsche traditie te staan, wat ook af te leiden valt uit de oproepen tot standvastigheid en redelijkheid bij het nemen van bestuurlijke beslissingen die *passim* weerklinken. Die oproepen herinneren aan de bekende pleitrede van Justus Lipsius (1583) voor standvastigheid (*constantia*) en de uitschakeling van de emoties (*apatheia*) onder betuigeling van de rede. Dit ideaal zou de mens bereiken door zich lijdzaam op te stellen bij tegenspoed (*patientia*) en matiging te tonen bij voorspoed (*temperantia*).⁵⁷

In de drie wraakstukken komt het belang van standvastigheid en redelijkheid met name naar voren in politieke kwesties. Op die manier lijkt de stoïsche bestuurlijke visie de gouvernementale machtslogica te ondersteunen. Ironisch genoeg wordt het belang van standvastigheid en rationeel denken ook benadrukt door personages die hun redelijkheid gedurende het stuk juist regelmatig uitschakelen, zoals Titus en Thamera. Zo benadrukt Titus bijvoorbeeld dat ‘een reedlijk Vorst’ maat houdt in zijn politiek-juridische beslissingen (*A&T*, vs. 885) en weet Thamera dat een ‘reedelooze Vorst’ daarentegen ‘zijn eigen muuren [verdelgt]’ (*A&T*, vs. 145).

Toch zijn het uitsluitend de personages die ook in de slotregels van de treurspelen nog in leven zijn, die de gepredikte stoïsche levensvisie daadwerkelijk naar de politieke praktijk vertalen. Geerdink beklemtoont dat Lucius en zijn oom Markus de enige personages zijn die een consistent gebruik van de rede tentoonspreiden en daar dan ook voor beloond worden door in leven te blijven.⁵⁸ Ook Helmers benadrukt de redelijkheid en gematigdheid van beide Andronici, die hij beschouwt als ‘foils to emperor’s excitability.’⁵⁹ Zij zijn de enigen die onder alle omstandigheden standvastig volharden in hun rationele benadering van penibele staatskwesties. Desondanks hebben ze elk hun aandeel in de weerwraakplannen van Titus, al kan als verzachtende omstandigheid worden ingeroepen dat ze dit enkel deden ‘op rationele gronden en nadat ze flink op hem hadden ingepraat’.⁶⁰ In die zin beschouw ik Markus en Lucius als het ‘politieke geweten’ van het stuk.

In *Don Jeronimo* vormt de stoïsche staatsleer voor de koning van Portugal een belangrijk ijkpunt voor reflectie op zijn eigen politieke bewind:

iemandt die als ik
 Standvastig van gemoedt, en wettig is gebooren
 Tot heerschappy, en heeft de deugt tot wit verkooren,
 Die zal in voorspoedt niet verheffen zijn gemoet,
 Noch hem ontsetten in een windt van tegenspoet,
 Maer onbeweeglijk in luck ongelucken
 Stantvastig blijven
 (*DJ*, 8-9)

Ondanks alle tegenspoed die zijn land treft – de oorlog met Spanje en het krijgsgevangenschap van zijn zoon Lorenzo –, blijft de koning trouw aan zijn ‘Raedts-vrouw’ standvastigheid (*DJ*, 9). Zo betaamt het volgens hem degenen die ‘Tot heerschappy’ in de wieg werden gelegd.

De stoïsche invloeden in *De veinzende Torquatus* zijn het duidelijkst merkbaar in het optreden van het titelpersonage. Niet alleen probeert Torquatus de door ellende bezwaarde Juliane meerdere malen tot lijdzaamheid te bewegen (*DvT*, 32, 65-66), ook slaagt hij er in de politieke machtsstrijd met zijn *bête noire* Noron wonderwel in zijn hartstochten aan zijn ratio te onderwerpen. In tegenstelling tot Titus in Vos’ tragedie, behoudt Torquatus onder alle omstandigheden de controle over zijn emoties.⁶¹ Het is in dat licht veelbetekenend dat Torquatus ten overstaan van Noron naar zichzelf verwijst met ‘Uw veinzende oppervorst’ (*DvT*, 93). Hij beschouwt zichzelf als superieur aan Noron, niet alleen omwille van diens abjecte gedrag en gebrek aan morele integriteit, maar bovenal omwille van diens teveel aan passie en gebrek aan ratio. Omdat Torquatus zijn hartstochten in politiek preciaire kwesties wél in toom kan houden, ziet hij zichzelf als ‘oppervorst’. Het is overigens net dankzij zijn emotionele zelfbeheersing dat hij in staat blijkt zo geloofwaardig zinsverbijstering voor te wenden.⁶²

Samengevat worden *constantia* en het gebruik van de rede voorgesteld als de belangrijkste toetsstenen voor het gedrag van figuren in de hoogste echelons van het politieke leven. Dat vertaalt zich in de troonsopvolging van de rationele Lucius en Torquatus, en het in leven blijven van Markus Andronikus en de koning van Portugal, die allen het primaat van de standvastigheid blijven propageren doorheen de bedrijven. Het is net dat systematische gebruik van de rede dat ontbreekt in het optreden van personages als Thamera en Titus, maar nog veel sterker afwezig is in de handelwijze van Don Pedro, Saturninus en Noron. Door hun gebrek aan redelijkheid en standvastigheid delven ze hun eigen graf en – in het geval van laatstgenoemden – meteen ook het graf van hun tirannieke politieke bewind.

9 Conclusie

In deze bijdrage heb ik trachten aan te tonen dat de vroegmoderne wraaktragedies *Don Jeronimo*, *Aran en Titus* en *De veinzende Torquatus* enkele pregnante vingerwijzingen bevatten naar de bestuurlijke machtslogica die in de tijd van Vos en Brandt opgang maakte en die Michel Foucault geijkt heeft als *gouvernementalité*. Het gouvernementale denken zorgde voor een ingrijpende verschuiving in de opvatting van wat goed landsbestuur inhield, een verschuiving die ook aanwezig lijkt te zijn in de drie wraaktragedies.

Ik beargumenteerde dat de teksten laten zien wat de funeste consequenties kunnen zijn van een soeverein politiek regime. In de toneelwerkelijkheid ontaardt vorstelijke soevereiniteit immers in tirannie. Dat het predicaat ‘tirannie’ terecht is, mocht blijken uit de onredelijke geboden die de heersers hun onderdanen opleggen. Bovendien handelen de vorsten welbewust buiten de wet om, waardoor verschillende burgerlijke verworven rechten en vrijheden met de voeten worden getreden. De vorstelijke machinaties, manipulaties en soevereine geweldpleging zijn in hoofdzaak gericht op een consolidatie van de eigen macht en niet op wat van belang is voor hun gemeenschap.

Vervolgens demonstreerde ik dat de uitvergroting van de vorstelijke ondeugden in de besproken wraaktragedies de aanwezigheid van afwijkende stemmen faciliteert, die de soevereine machtsopvatting van de tirannieke vorsten pertinent weerstreven. Het alternatief lijkt een gouvernementale machtslogica te zijn, waarin niet het vorstelijk belang, maar wel het algemeen belang primeert en waarin het subject actief participeert in zijn/haar onderwerping aan de staat. Een belangrijk onderdeel van dat gouvernementale machtsdenken bestaat uit een standvastige, rationele benadering van beleidszaken. Die stoïsche beleidsvisie keert als een politiek geladen mantra terug in de toneelteksten. Redelijkheid en *constantia* worden voorgesteld als *conditiones sine quibus non* voor goed gouvernementaal bestuur. Een onbestendig, hartstochtelijk bewind zoals dat van de drie potentaten mondt immers licht uit in een ware maalstroom van gruwelijkheden.

Bovendien toonde ik ook aan dat de drie wraakspelen gerelateerd kunnen worden aan de politiek-historische context waarin ze tot stand kwamen. Meer specifiek heb ik trachten aan te tonen dat de stukken participeren in de discursieve context van de potentiële machtsvergroting van stadhouder Frederik Hendrik in de periode rond 1640. Zoals wel vaker het geval is in het vroegmoderne tijdsgewricht, gaan ook in het genre van de

wraaktragedie politiek en literatuur een hechte verbintenis aan. Als dusdanig kan de bühne van het Nederlandse wraaktoneel worden opgevat als vrijplaats voor kritische reflecties op het bestuur in eigen land. De schouwburgbezoeker werd op die manier aangespoord aandacht te besteden aan de vraag die ook Foucault prominent naar voren schoof in zijn lessenreeks: ‘Comment se gouverner?’ De drie wraakstukken geven precies antwoord op die vraag, namelijk door de excessen van slecht bestuur te tonen, maar ook zijdelings perspectieven te openen voor een nieuwe, gouvernementale beleidslogica.

Noten

- * Het onderzoek dat in dit artikel gepresenteerd wordt, grijpt ten dele terug op de uitkomsten van mijn bachelortraak, die ik in 2017 indiende aan de Universiteit Gent. Ik ben bijzonder veel dank verschuldigd aan mijn promotor, professor Kornee van der Haven. Hij gaf me niet alleen de kans dit artikel te schrijven, maar was ook steeds bereid om kritisch in dialoog met me te treden. Ook een woord van dank voor de waardevolle inzichten die professor Jürgen Pieters aanleverde. De scherpzinnige commentaren die ik van beiden kreeg bij eerdere versies van dit artikel hebben de kwaliteit ervan gevoelig verhoogd.
- 1 De citaten uit *Aran en Titus* die doorheen het artikel gebruikt worden, zijn gebaseerd op de editie van de toneelwerken van Jan Vos door Buitendijk (1975), waarbij het regelnummer telkens parenthetisch is weergegeven. Voor de citaten uit *De veinzende Torquatus* en *Don Jeronimo* werd gebruikgemaakt van de scans van beide teksten die te vinden zijn op de website van de DBNL. Die bevatten uiteraard geen versnummers, waardoor ik me genoodzaakt zag telkens de volledige pagina mee te geven.
 - 2 Vermeer (1972), Buitendijk (1975), Geerdink (2014).
 - 3 Helmers (2016), Korsten (2016), Leo (2016).
 - 4 Volgens Plard (1967), 647 baseerde de auteur van *Don Jeronimo, Marschalk van Spanjen* (1638) zich op het in 1621 verschenen toneelstuk *Jeronimo* van Adriaen van den Bergh. Beide spelen zijn bewerkingen van de stof die de Engelse dramaturg Thomas Kyd introduceerde in *The Spanish Tragedy*. Plard (1967), 647 beweert overigens dat het stuk uit 1638 zijn model uit 1621 zowel qua stijl als qua poëtisch gehalte overtreft.
 - 5 Troost 2001, 19.
 - 6 Lever (1971), Dollimore (1984), Allman (1999), King (2012).
 - 7 Lever (1971).
 - 8 Korsten (2006, 2009), Keirsbilck (2014a, 2014b).
 - 9 Korsten (2006), 13.
 - 10 Korsten (2006), 186.
 - 11 Pieters (2011), 79.
 - 12 Foucault et al. (2004), 67.
 - 13 Keirsbilck (2014b), 20.
 - 14 Foucault et al. (2004), 92.
 - 15 Pieters en Roose (2006), 94.

- 16 Pieters en Roose (2006), 94.
- 17 Vanhaesebrouck (2008), 84.
- 18 Foucault et al. (2004), 235.
- 19 Pieters en Roose (2006), 92.
- 20 Foucault et al. (2004), 242.
- 21 Keirsbilck (2014b), 107.
- 22 Foucault et al. (2004), 8.
- 23 Foucault et al. (2004), 43.
- 24 Foucault et al. (2004), 43.
- 25 Foucault et al. (2004), 92.
- 26 Pieters en Roose (2006).
- 27 Pieters en Roose (2006), 81.
- 28 Dean (1999), 87-88.
- 29 Keirsbilck (2014b), 13.
- 30 Weber (1948), Giddens (1985), Dean (1999).
- 31 Dean (1999), 105.
- 32 Foucault et al (2004), 9.
- 33 Korsten (2016), 50.
- 34 Korsten (2006), 179.
- 35 Buitendijk (1975), 188.
- 36 Kossmann (1980), 20-21.
- 37 Kossmann (1980), 18.
- 38 Skinner (2002), 9.
- 39 Siegl-Mocavini (2011), 54.
- 40 Geyl (1957), 45.
- 41 Troost (2001), 19.
- 42 Prak (1989), 38.
- 43 Prak (1989), 39.
- 44 De Bruin (1979), 37.
- 45 De Bruin (1979), 37.
- 46 De Bruin (1979), 33.
- 47 Keirsbilck (2014b), 24.
- 48 Armitage, Condren en Fitzmaurice (2012), 4.
- 49 Keirsbilck (2014b), 24.
- 50 Foucault et al. (2004), 43.
- 51 Dean (1999), 105.
- 52 Korsten (2006), 13.
- 53 Keirsbilck (2014a), 291.
- 54 Keirsbilck (2014b), 107.
- 55 Geerdink (2014), 42.
- 56 Helmers (2016), 357.
- 57 Buys (2015), 19.
- 58 Geerdink (2014), 45.
- 59 Helmers (2016), 357.
- 60 Geerdink (2014), 45.
- 61 Smits-Veldt (2002), 46.
- 62 Smits-Veldt (2002), 46.

Bibliografie

- Allman, E.J., *Jacobean Revenge Tragedy and the Politics of Virtue*, University of Delaware Press, Newark, 1999.
- Anon., *Don Jeronimo, Maerschalk van Spanjen*, erven Gysbert de Groot, Amsterdam, 1713.
- Armitage, D., Condren, C., & Fitzmaurice, A., *Shakespeare and early modern political thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- Brandt, G., *De veinzende Torquatus*, Izaak Duim, Amsterdam, 1733.
- Buitendijk, W.J.C., *Jan Vos. Toneelwerken: Aran en Titus; Oene; Medea*, Van Gorcum, Assen, 1975.
- Bruin, G. de, 'De soevereiniteit in de Republiek. Een machtsprobleem', in: *BMGN-Low Countries Historical Review*, 94(1), 1979, 27-40.
- Buys, R., *Sparks of reason: vernacular rationalism in the Low Countries, 1550-1670*, Verloren, Hilversum, 2015.
- Dean, M., *Governmentality: power and rule in modern society*, Sage, Londen, 1999.
- Dollimore, J., *Radical tragedy: religion, ideology and power in the drama of Shakespeare and his contemporaries*, Harvester press, Brighton, 1984.
- Foucault, M., Senellart, M., Ewald, F., & Fontana, A., *Sécurité, territoire, population: cours au Collège de France, 1977-1978*, Seuil, Parijs, 2004.
- Geerdink, N., 'Het vraagstuk van een wraakstuk', in: Honings, R., Jensen, L., & Marion, O. van (eds.), *Schokkende boeken!*, Verloren, Hilversum, 2004, 39-46.
- Geyl, P., 'De interpretatie der Deductie van 1587', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 12, 1957, 44-48.
- Giddens, A., *The nation-state and violence* (Vol. 2), University of California Press, Berkeley, 1985.
- Helmers, H., 'The Politics of Mobility: Shakespeare's Titus Andronicus, Jan Vos's Aran en Titus and the Poetics of Empire', in: Bloemendal, J., & Smith, N. (eds.), *Politics and Aesthetics in European Baroque and Classicist Tragedy*, Brill, Leiden, 2016, 344-372.
- Hoenselaars, T., 'Het spel van wraak en moraal in het Engelse en Nederlandse toneel van de renaissance', in: *De zeventiende eeuw*, 7(2), 1991, 113-126.
- Keirsbilck, M., 'The tongue, the mouth and safeguard of freedom: towards a governmental reading of Vondel's Palamedes (1625)', in: Noak, B., & Konst, J. (eds.), *Wissenstransfer und Auctoritas in der frühneuzeitlichen niederländischsprachigen Literatur*, Vandenhoeck & Ruprecht, Berlin, 2014a, 277-296.
- Keirsbilck, M., 'Om de vorst zijn' moedwil te besnoeien': gouvernementele verkenningen in Vondel's *Palamedes* (1625), *Gysbreght van Aemstel* (1637) en *Lucifer* (1654), Universiteit Gent, Gent, 2014b.
- King, E.L., *At the Limit: Ethics, Sovereignty, and Subjectivity in English Revenge Tragedy*, Tufts University, Medford, 2012.
- Korsten, F.W., *Vondel belicht: voorstellingen van soevereiniteit*, Verloren, Hilversum, 2006.
- Korsten, F.W., *Sovereignty as inviolability: Vondel's theatrical explorations in the Dutch Republic*, Verloren, Hilversum, 2009.
- Korsten, F.W., 'What Roman Paradigm for the Dutch Republic? Baroque Tragedies and Ambiguities Concerning *Dominium* and Torture', in: Bloemendal, J., & Smith, N. (eds.), *Politics and Aesthetics in European Baroque and Classicist Tragedy*, Brill, Leiden, 2016, 43-74.
- Kossmann, E.H., 'Volkssoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime', in: *BMGN-Low Countries Historical Review*, 95(1), 1980, 1-34.
- Leo, R., 'Hamlet's Early International Lives: Geeraardt Brandt's De Veinzende Torquatus and the Performance of Political Realism', in: *Comparative Literature*, 68(2), 2016, 155-180.
- Lever, J.W., *The tragedy of state*, Methuen, Londen, 1971.

- Pieters, J., & Roose, A., 'The art of saying "no": premonitions of Foucault's "governmentality" in Étienne de la Boétie's Discours de la servitude volontaire', in: Deploige, J., & Deneckere, G. (eds.), *Mystifying the monarch: studies on discourse, power and history*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, 79-97.
- Pieters, J., *Historische letterkunde vandaag en morgen*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011.
- Plard, H., 'Adaptations de la « Tragédie Espagnole » dans les Pays-Bas et en Allemagne (1595-1640)', in: Jacquot, J., & Konigson, E. (eds.), *Dramaturgie et société: rapports entre l'oeuvre théâtrale, son interprétation et son public aux XVIe et XVIIe siècles*, CNRS, Parijs, 1967, 633-653.
- Prak, M., 'Republiek en vorst. De stadhouders en het staatsvormingsproces in de Noordelijke Nederlanden, 16e-18e eeuw', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16(2), 1989, 28-52.
- Siegl-Mocavini, S., *S. John Barclays "Argenis" und ihr staats-theoretischer Kontext: Untersuchungen zum politischen Denken der Frühen Neuzeit*, De Gruyter, Berlijn, 2011.
- Sierhuis, F., *The Literature of the Arminian Controversy: Religion, Politics and the Stage in the Dutch Republic*, Oxford University Press, New York, 2015.
- Skinner, Q., *Visions of Politics 2: Renaissance Virtues*, Cambridge university press, Cambridge, 2002.
- Smits-Veldt, M.B., 'De toneelacteur en zijn product. Het succes van Geeraardt Brandts *De veinzende Torquatus* op de Amsterdamse Schouwburg', in: *Spiegel der Letteren*, 44(1), 2002, 42-62.
- Troost, W., *Stadhouder-koning Willem III: een politieke biografie*, Verloren, Hilversum, 2001.
- Vanhaesebrouck, K., 'Tragédie classique, souveraineté et droit: le cas de Britannicus (1669) de Jean Racine', in: Cools, A., Crombez, T., Slegers, R., & Taels, J. (eds.), *The Locus of tragedy* (Vol. 1), Brill, Leiden, 2008, 81-102.
- Vermeer, W., 'Enkele opmerkingen over 'Aran en Titus' van Jan Vos', in: *De Nieuwe Taalgids*, 65, 1972, 257-267.
- Weber, M., 'Science as a Vocation', in: Gerth, H.H., & Mills, C.W. (eds.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Routledge and Kegan Paul, Londen, 1948, 129-156.

Over de auteur

Tom Laureys (°1996) is als doctoraatsbursaal (BOF) verbonden aan de Universiteit Gent. Zijn doctoraatsproject *Radical Revenge?* spitst zich toe op de zeventiende-eeuwse wraaktragedie in de Noordelijke Nederlanden (1638-1678). Het project stelt zich tot doel te onderzoeken hoe het dramatische subject in de vroegmoderne wraaktragedie *anders* geconceptualiseerd wordt in zijn verhouding tot Gods providentiële wereldplan in vergelijking met aristotelische en Frans-classicistische toneelstukken. Bovendien wordt er ook nagegaan hoe die veranderende visie op het providentiële denken interfereert met een aantal filosofisch-religieuze debatten en discoursen uit die periode.

E-mail: Tom.Laureys@UGent.be

